

МІЖЕТНІЧНА НЕТЕРПИМІСТЬ В УМОВАХ ПОШИРЕННЯ ПАНДЕМІЇ COVID-19: ВИКЛИКИ І ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ

УДК 321.1-054.57:316.647.5+616-036.21
<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1-2.2021.04>

Бакальчук Владислава Олегівна –
головний консультант відділу гуманітарної політики
та розвитку громадянського суспільства
центру суспільних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень,
кандидат філософських наук
ORCID: 0000-0001-7723-6802

У статті визначено основні етнополітичні виклики пандемії COVID-19, що здійснювали глобальний вплив на рівень соціальної згуртованості та суспільної стійкості, а також на темпи подальшого сталого розвитку на міжнародному та національному рівнях. Пандемія COVID-19 негативно вплинула на стан забезпечення прав людини в усьому світі, призвела до зростання соціальної нерівності й дискримінації окремих міноритарних спільнот, а також посилила конфліктогенний потенціал у сфері міжетнічних/міжрасових відносин у суспільствах через поширення міжетнічної нетерпимості.

Мета статті – проаналізувати основні тенденції виявів міжетнічної нетерпимості за період пандемії COVID-19 в українському суспільстві та окреслити підходи державної політики щодо забезпечення внутрішньополітичної стійкості й соціальної згуртованості у сфері міжетнічних відносин.

Простежено основні тенденції впливу пандемії коронавірусу на рівень міжетнічної толерантності та вияви міжетнічної нетерпимості. На підставі проведеного аналізу зроблено висновок про те, що попри тенденцію зростання ксенофобії до міноритарних груп в українському суспільстві не спостерігається значного зростання злочинів на ґрунті нетерпимості. Проте недоліки нормативно-правового регулювання політики протидії проявам міжетнічної нетерпимості негативно впливають на можливості органів державної влади фіксувати прояви міжетнічної нетерпимості на національному рівні та ефективно їм протидіяти.

Досліджено вплив соціально-економічних факторів нестабільності на прояви міжетнічної ксенофобії та відчуття уявної/реальної загрози дискримінації за етнічною приналежністю, обґрунтовано необхідність подолання соціально-економічної нерівності уразливих груп меншин, що є важливою складовою частиною державної політики забезпечення сталого розвитку в постковідний період. Також проаналізовано ризики поширення міжетнічних упереджень та мови ворожнечі у вітчизняному інформаційному просторі, їх вплив на стан міжетнічних відносин в українському суспільстві та соціальну консолідацію.

Ключові слова: пандемія COVID-19, міжетнічна нетерпимість, ксенофобія, етнополітичні виклики, соціально-економічна нерівність, уразливі групи, національні меншини.

Vladyslava Bakalchuk

ETHNIC INTOLERANCE IN THE CONTEXT OF THE SPREAD OF THE COVID-19 PANDEMIC: CHALLENGES AND CONTROL MEASURES

The article identifies the main ethno-political challenges of the COVID-19 pandemic, which had global consequences for the level of social cohesion and social stability, as well as the pace of further sustainable development at the international and national levels. The global COVID-19 pandemic has had a negative impact on human rights worldwide and has led to growing social inequality and discrimination against individual minority communities, as well as to the conflict potential of ethnic/racial relations in societies through the spread of ethnic xenophobia and intolerance.

The article aims to analyze the main trends of interethnic intolerance during the COVID-19 pandemic in Ukrainian society and to identify public policy approaches to ensure domestic political stability and social cohesion in the field of interethnic relations. The article analyzes the manifestations of the main tendencies of the coronavirus pandemic influence on the state of ethnic groups in the Ukrainian society, the level of ethnic tolerance and the manifestations of interethnic intolerance. The article concludes that despite a growing trend of xenophobia towards ethnic groups, no significant increase in hate crimes has been registered in Ukraine. However, shortcomings of the legal framework negatively affect the ability of the authorities to effectively register and confront the manifestations of ethnic intolerance at the national level.

The article also analyzes the influence of socio-economic instability on the manifestations of xenophobia and the perceived/real threat of discrimination based on ethnicity. The author defines the need to overcome socio-economic inequality of vulnerable minority groups, which is an important component of state policy of sustainable development in the post-COVID period. The article also considers the risks of spreading interethnic prejudices and hate speech in the domestic information space, their impact on the state of interethnic relations in Ukrainian society, social consolidation for sustainable development of Ukraine.

Keywords: COVID-19 pandemic, ethnic intolerance, xenophobia, ethno-political challenges, socio-economic inequality, vulnerable groups, national minorities.

Пандемія COVID-19 призвела до системних соціально-економічних наслідків, що негативно вплинули на стан захисту прав людини та окремих груп меншин у суспільствах на національному рівні. Міжнародні правозахисні організації вказують на загострення в умовах світової пандемії COVID-19 наявних раніше структурних причин нерівності, соціальної ізоляції та депривації, які зумовлені міцними зв'язками між етнічною/расовою приналежністю та низьким соціально-економічним статусом окремих груп меншин.

Нерівність й уразливість окремих етнічних груп, що посилювалася, сприяла зростанню ксенофобії до представників окремих іноетнічних груп через необґрунтовані побоювання, що такі особи можуть бути носіями COVID-19. Також зростання проявів ксенофобії та міжетнічної нетерпимості у світі зумовлювалося розповсюдженням прихильниками теорій змов чуток про те, що окремі групи расової/етнічної приналежності відповідальні за поширення пандемії. Погіршення економічного

становища в національних країнах та гуманітарні безпекові виклики поширення коронавірусної інфекції зумовили погіршення ставлення до мігрантів та іноземців. Необхідність подолання зростаючої дискримінації та проявів нетерпимості до груп меншин в умовах пандемії набуває гострої актуальності як на міжнародному, так і на національному рівнях.

Етнополітичні виклики, які з'явилися внаслідок пандемії COVID-19, зумовили появу низки між-дисциплінарних медико-філософських досліджень проблем уразливості окремих етнічних/расових груп, що були пов'язані з поширенням коронавірусної хвороби COVID-19 [1], стосувалися соціального підґрунтя більш уразливого становища расових та етнічних груп щодо зараження коронавірусною інфекцією [2]. Гострої актуальності набули дослідження негативного впливу COVID-19 на суспільну толерантність до окремих етнічних/расових груп на тлі зростання тенденцій расизму, ксенофобії та міжетнічної нетерпимості. Відбула-

ся каталізація основних ксенофобських настроїв і расова дискримінація різного ступеня стосовно представників груп меншин, зокрема азійського походження [3], трудових мігрантів [4] та євреїв [5]. Окремим напрямом досліджень є аналіз інформаційних викликів, котрі супроводжують зростання проявів нетерпимості, наприклад, вплив медійного середовища через поширення дезінформаційних повідомлень на загострення суспільної напруги, відчуття тривоги та ксенофобії [6]. У Звіті Спеціального доповідача з питань меншин Ради ООН з прав людини [7] йдеться про появу у світі нової хвилі ненависті, ксенофобії та пропаганди, зростання суспільних настроїв проти іноземців, поширення антисемітських теорій змови, ісламофобії та зростання проявів ромофобії. З огляду на зазначене доцільно проаналізувати вплив світових тенденцій, що розгортаються в етнополітичній площині на тлі пандемії COVID-19, на українське суспільство з метою вироблення виваженої державної політики забезпечення суспільної стійкості та сталого розвитку в Україні.

Мета статті – проаналізувати основні тенденції проявів міжетнічної нетерпимості за період пандемії COVID-19 в українському суспільстві та виокремити підходи державної політики щодо забезпечення внутрішньополітичної та соціальної згуртованості у сфері міжетнічних відносин в Україні.

Українське суспільство традиційно характеризується високим рівнем міжетнічної толерантності та відсутністю значних внутрішніх суспільних конфліктів, що виникають на основі етнічної/расової приналежності. В умовах поширення пандемії COVID-19, попри високий рівень толерантності до «традиційних» і соціально інтегрованих груп етнічних меншин, в українському суспільстві зростає рівень міжетнічної ксенофобії [8]. Наприклад, частка тих, хто не хоче жити по сусідству з іммігрантами та іноземними працівниками, у 2020 р. зросла до 27,1 % (з 19 % – у 2006 та 2011 рр.), з людьми іншої національності – до 24,8 % (із 12 % – у 2006 р., 17 % – у 2011 р.). Згідно із соціологічним дослідженням [9], роми – єдина етнічна група, стосовно якої в українському суспільстві є ксенофобні установки про можливе обмеження прав людини (що права ромів безумовно потрібно обмежити, висловились 10,3 % опитаних, а 27,8 % респондентів вважають, що ці права можуть бути обмежені за певних обставин).

Інформаційні виклики поширення мови ворожнечі проти груп меншин, загострення яких від-

булося на тлі пандемії коронавірусу, мали низку проявів і в українському сегменті, що значною мірою зумовлено сталою тенденцією маргіналізації етнічної проблематики у вітчизняному медійному середовищі. У дослідженнях Інституту масової інформації (ІМІ) [10] йдеться про те, що українські загальнонаціональні онлайн-медіа майже не згадують про національні меншини та корінні народи. Цій темі було присвячено тільки 0,3 % всіх матеріалів, а серед основних топових тем значну частку (35,2 %) становлять кримінальні новини.

Така маргіналізація етнонаціональної проблематики, у свою чергу, сприяє поширенню міжетнічних стереотипів. Зокрема, в регіональних онлайн-медіа [11] на новини про національні меншини припало 0,6 % від загальної їх кількості. Водночас у кожній сьомій новині про національні меншини, або в 14 % публікацій, були присутні ознаки мови ворожнечі. На тлі пандемії коронавірусу існуючі упередження щодо ромської спільноти посприяли появі подібної тенденції в соціальних мережах, де спостерігаються розповсюдження контенту щодо загроз поширювання коронавірусної інфекції ромами, випадки застосування мови ворожнечі посадовими особами та значна підтримка місцевих груп соціальних мереж щодо проявів таких інцидентів.

Натомість в Україні вдалось уникнути зростання рівня проявів антисемітизму на тлі пандемії коронавірусу. За даними моніторингового звіту [12], зростання прямих проявів антисемітизму впродовж 2020 р. у нашій державі не зафіксовано. Проте серед інцидентів, що мають характер злочинів на ґрунті антисемітизму, зазначаються п'ять випадків фізичного насильства, напади на синагоги у містах Вінниці та Маріуполі, спроба підпалу синагоги в м. Херсоні, констатується зростання мови ворожнечі на цьому ґрунті.

За даними Генеральної прокуратури України [13], кількість злочинів на ґрунті ненависті та кількість потерпілих із числа іноземців та біженців в Україні за період пандемії порівняно з попередніми роками зменшилася. Станом на грудень 2020 р. зафіксовано 102 кримінальні правопорушення, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, проте тільки за одинадцятьма з них провадження передане до суду. Унаслідок кримінальних правопорушень постраждали 980 іноземців, нелегальних мігрантів та осіб без громадянства. Однак вітчизняними правоохоронними структурами прояви нетерпимості щодо етнічних спільнот (ромофобії, антисемітизму та інших видів

міжетнічної нетерпимості) окремо не фіксуються, що негативно впливає на ефективність обліку таких інцидентів та належну протидію їм з боку органів державної влади. Низькою залишається також кількість зареєстрованих злочинів на ґрунті ненависті, винних у яких було би притягнуто до кримінальної відповідальності. Поширеною є практика ігнорування факторів нетерпимості (ворожнечі) при фіксації кримінальних правопорушень, не простежується доведення відповідних справ до судового розгляду, що зумовлено недоліками нормативно-правового регулювання проявів міжетнічної нетерпимості в Україні.

Диспропорційний вплив пандемії COVID-19 на становище окремих груп меншин став викликом як для світової спільноти в цілому, так і для України зокрема. Соціально-економічні наслідки впровадження локдауну мали більш негативний вплив на етнічні спільноти компактного проживання в депресивних районах країни. Зростання тенденцій системної дискримінації щодо окремих груп меншин зумовлене нерівним доступом до медичних послуг, інформації про ризики зараження та засоби профілактики коронавірусної інфекції. Переведення навчання в дистанційну форму негативно вплинуло на стан забезпечення освітніх прав серед груп з незадовільним матеріальним становищем через їх недостатній доступ до мережі Інтернет, мобільного зв'язку й телебачення. У Спеціальній доповіді ООН зазначено, що до етнічних спільнот, які в Україні найбільше постраждали внаслідок пандемії коронавірусу та урядових заходів із протидії розповсюдження цієї інфекції, належить ромська [14], що простежується в погіршенні соціально-економічного становища, доступу до соціальних, медичних та освітніх послуг, неналежних санітарних умов, відсутності тестувань на COVID-19 тощо. Відзначається також стурбованість фактами ксенофобії та нетерпимості до ромів на тлі пандемії в Україні.

Як засвідчують дані опитування Міжнародного фонду «Відродження» [15], ромські домогосподарства виявилися надзвичайно вразливими в умовах запровадженого карантину. Так, 70 % респондентів стверджують, що представники їхньої родини втратили роботу протягом останнього місяця. До того ж переважна більшість (82 %) респондентів не відчуває себе в небезпеці через свою етнічну належність, протилежної думки дотримується лише 7 % опитаних. Найбільше (63 %) тих, хто почувається в повній безпеці, проживає в Західній Україні, а найменше (22 %) – у Східній. Водночас у дослідженні зазначається: що вищою є оцінка

матеріального становища родини, то більша частка респондентів вважає, що перебуває в повній безпеці.

Наявність ризиків подальшої маргіналізації та стигматизації ромів в українському суспільстві констатується й у спеціальній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [16]. Така тенденція може призвести до нівеляції позитивних здобутків попередніх заходів державної політики щодо інтеграції ромської спільноти в українське суспільство, реалізація яких відбувалася до 2020 р. Протидія проявам нетерпимості до окремих груп в українському суспільстві тісно пов'язана із заходами подолання соціально-економічної нерівності вразливих груп меншин. Потреба комплексного подолання етнополітичних викликів пандемії коронавірусу з метою відновлення сталого розвитку передбачає необхідність розбудови інклюзивного суспільства й упровадження заходів, спрямованих на соціально-економічний захист уразливих груп меншин з метою досягнення справжньої рівності у сфері забезпечення прав людини в Україні.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Високий рівень міжетнічної толерантності й реалізація політики протидії проявам міжетнічної нетерпимості залишаються вагомими чинниками забезпечення внутрішньополітичної стабільності та стійкості держави до зовнішніх викликів, зумовлених глобальними наслідками впливу пандемії COVID-19.

Необхідність удосконалення державної політики у сфері протидії проявам міжетнічної нетерпимості зумовлена негативним впливом пандемії коронавірусної інфекції на стан міжетнічної толерантності в українському суспільстві. Проте, незважаючи на тенденцію зростання ксенофобії до окремих іноетнічних груп, в українському суспільстві відсутня тенденція до зростання злочинів на ґрунті нетерпимості. Наявні недоліки й прогалини нормативно-правового регулювання політики протидії проявам міжетнічної нетерпимості негативно впливають на можливості органів державної влади ефективно фіксувати випадки міжетнічної нетерпимості та протидіяти цим проявам на національному рівні.

Подолання негативних наслідків диспропорційного впливу пандемії в українському суспільстві

потребує розроблення й упровадження відповідних заходів державної політики щодо соціально-економічного захисту вразливих груп з числа меншин в українському суспільстві. Ефективність державної політики протидії проявам міжетнічної нетерпимості також потребує комплексного підходу з удосконалення вітчизняного законодавства та імплементації заходів подолання міжетнічних упереджень в інформаційному середовищі, забезпечення невідворотності

покарання за злочини на ґрунті нетерпимості в Україні.

Довготривалий характер впливу пандемії коронавірусу на глобальному та національному рівнях зумовлює необхідність подальших наукових досліджень підходів щодо забезпечення соціальної стійкості та суспільної згуртованості в етнополітичній площині з метою сталого розвитку українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Escobar G. J., Adams A. S., Liu V. X., Soltesz L., et al. Racial Disparities in COVID-19. Testing and Outcomes. *Annals of Internal Medicine*. 2021. 9 February. URL: <https://doi.org/10.7326/M20-6979> (дата звернення: 05.04.2021).
2. Lopez L. III, Hart L. H. III, Katz M. H. Racial and Ethnic Health Disparities Related to COVID-19. *Jama Network*. 2021. 22 January. URL: <https://jamanetwork.com/journals/jama/fullarticle/2775687> (дата звернення: 05.04.2021).
3. He L., Zhou W., He M., Nie X., He J. Openness and COVID-19 induced xenophobia: The roles of trade and migration in sustainable development. *PLOS ONE*. 2021. 8 April. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0249579> (дата звернення: 15.05.2021).
4. Hennebry J. H. Quarantined! Xenophobia and migrant workers during the COVID-19 pandemic / International Organization for Migration (IOM). Geneva, 2020. August. URL: <https://publications.iom.int/system/files/pdf/quarantined.pdf> (дата звернення: 10.05.2021).
5. Antisemitism Worldwide / Kantor Center. 2020. URL: https://en-humanities.tau.ac.il/sites/humanities_en.tau.ac.il/files/media_server/Antisemitism%20Worldwide%202020.pdf (дата звернення: 05.02.2021).
6. Noel T. K. Conflating culture with COVID-19: Xenophobic repercussions of a global pandemic. *Social Sciences & Humanities Open*. 2020. 2 (1): 100044. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2020.100044> (дата звернення: 15.03.2021).
7. Varennes F. Report of the Special Rapporteur on Minority Issues. Hate speech, social media and minorities. A/HRC/46/57. 46th session. 2021. URL: <https://www.ohchr.org/en/issues/minorities/srminorities/pages/annual.aspx> (дата звернення: 15.05.2021).
8. Акуленко Л., Балакірева О., Волосевич І., Дмитрук Д. та ін. Світове дослідження цінностей в Україні. 2020. Листопад. URL: http://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf (дата звернення: 15.02.2021).
9. Оцінка ситуації з дотриманням прав людини. Соціологічне дослідження Фонду «Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва» (6–19 жовтня 2020 р.). URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/1752750785fd209f785d5b3.14537781.pdf> (дата звернення: 20.02.2021).
10. Ромські діти, хейтспітч та права людини: що пишуть медіа про національні меншини / Інститут масової інформації. 2020. 28 лип. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/romski-dity-hejtspich-ta-prava-lyudyny-shho-pyshut-media-pro-natsionalni-menshynu-i34258> (дата звернення: 15.02.2021).
11. Найбільше мови ворожнечі в онлайн-ЗМІ Львова й Одеси / Інститут масової комунікації. 2020. 26 черв. URL: https://imi.org.ua/news/najbilshe-movy-vorozhnechi-v-onlajn-zmi-lvova-i-odesy-doslidzhennya-imi-i33790?fbclid=IwAR0Qjx3VLaebmjJxdEMeKRcua_wriTBLG_Mn2aqa8WQsifcYVCF5dO3il0 (дата звернення: 15.02.2021).
12. Антисемітизм в Україні. Звіт за 2020 рік / ОЄОУ. URL: <https://jew.org.ua/images/pdf/AntisemitismUKR2020.pdf> (дата звернення: 10.02.2021).
13. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2020 року / Генеральна прокуратура України. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114140&libid=100820&c=edit&_c=fo (дата звернення: 20.03.2021).
14. УВКПЛ. Вплив пандемії COVID-19 на права ромів в Україні : інформ. довідка / Моніторингова місія з прав людини в Україні (ММПЛУ). 2020. 03 черв. 12 с. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-06/BN%20C19%20Roma%20UKR.pdf> (дата звернення: 20.02.2021).
15. Потреби і наслідки у ромських громадах від поширення коронавірусної хвороби в Україні. Основні результати дослідження (18 квітня – 1 травня 2020 р.) : аналіт. бриф / Міжнародний фонд «Відродження». Київ, 2020. 31 с. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2020/05/roma_brief.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

16. Вплив пандемії COVID-19 на ромську громаду в Україні. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. 2020. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/prezentuvala-specz%D1%96alnu-dopov%D1%96d-vpliv-pandem%D1%96%D1%97-covid-19-na-romsku-gromadu-v-ukra%D1%97n%D1%96/> (дата звернення: 20.05.2021).

References

- Escobar, G. J., Adams, A. S., Liu, V. X., & Soltesz, L., et al. (2021, February 09). Racial Disparities in COVID-19 Testing and Outcomes. *Annals of Internal Medicine*. <https://www.acpjournals.org/doi/full/10.7326/M20-6979> [in English].
- Lopez, L. III, Hart, L. H. III, & Katz, M. H. (2021, January 22). *Racial and Ethnic Health Disparities Related to COVID-19*. *Jama Network*. <https://jamanetwork.com/journals/jama/fullarticle/2775687> [in English].
- He, L., Zhou, W., He, M., Nie, X., & He, J. (2021, April 8). Openness and COVID-19 induced xenophobia: The roles of trade and migration in sustainable development. *PLOS ONE*. <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0249579> [in English].
- International Organization for Migration. Hennebry, J. H. (2020). *Quarantined! Xenophobia and migrant workers during the COVID-19 pandemic*. IOM, Geneva. <https://publications.iom.int/system/files/pdf/quarantined.pdf> [in English].
- Kantor Center. *Antisemitism Worldwide*. (2020). https://en-humanities.tau.ac.il/sites/humanities_en.tau.ac.il/files/media_server/Antisemitism%20Worldwide%202020.pdf [in English].
- Noel, T. K. (2020). Conflating culture with COVID-19: Xenophobic repercussions of a global pandemic. *Social Sciences & Humanities Open*, 2(1): 100044. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7340067/> [in English].
- Varenes, F. (2021). *Report of the Special Rapporteur on Minority Issues. Hate speech, social media and minorities*. A/HRC/46/57. (46th Session). ohchr.org. <https://www.ohchr.org/en/issues/minorities/srminorities/pages/annual.aspx> [in English].
- Akulenko, L., Balakireva, O., Volosevych, I., & Dmytruk, D., et al. (2020). *World Values Survey 2020 in Ukraine*. ucep.org.ua. http://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf [in Ukrainian].
- Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation. *Assessment of the human rights situation. Sociological research*. (2020, 6–9 October). dif.org.ua. <https://dif.org.ua/uploads/pdf/1752750785fd209f785d5b3.14537781.pdf> [in Ukrainian].
- IMI. *Roma children, hatespeech and human rights: what the media write about national minorities*. (2020, July 28). Instytut masovoi informatsii. <https://imi.org.ua/monitorings/romski-dity-hejtspich-ta-prava-lyudyny-shho-pyshut-media-pro-natsionalni-menshyny-i34258> [in Ukrainian].
- IMI. *Most of the hate speech in the online media of Lviv and Odessa*. (2020, June 26). Instytut masovoi informatsii. https://imi.org.ua/news/najbilshe-movy-vorozhnechi-v-onlajn-zmi-lvova-i-odesy-doslidzhennya-imi-i33790?fbclid=IwAR0Qjx3VLaeBmjIjxdEMeKRcua_wriTBLG_Mn2aqo8WQsifcYVCF5dO3il0 [in Ukrainian].
- OEU. *Anti-Semitism in Ukraine. Report for 2020*. (n. d.). jew.org.ua. <https://jew.org.ua/images/pdf/AntisemitismUKR2020.pdf> [in Ukrainian].
- Prosecutor General's Office. *The only report on criminal offenses in the country for December 2020*. (2020). old.gp.gov.ua. https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114140&libid=100820&c=edit&c=fo [in Ukrainian].
- United Nations Human Rights Monitoring Mission in Ukraine. *The impact of the COVID-19 pandemic on Roma rights in Ukraine. Information reference*. (2020, June 03). UNHR. <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-06/BN%20C19%20Roma%20UKR.pdf> [in Ukrainian].
- International Renaissance Foundation. *Needs and consequences in Roma communities from the spread of coronavirus disease in Ukraine: analytical brief*. (2020). IRF.ua. https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2020/05/roma_brief.pdf [in Ukrainian].
- Parliamentary Commissioner for Human Rights. *The Impact of the COVID-19 Pandemic on the Roma Community in Ukraine: Special Report*. (2020). ombudsman.gov.ua. Retrieved May 20, 2020 from <https://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/prezentuvala-specz%D1%96alnu-dopov%D1%96d-vpliv-pandem%D1%96%D1%97-covid-19-na-romsku-gromadu-v-ukra%D1%97n%D1%96/> [in Ukrainian].